

ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННЄВИЙ І ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВИЙ СТАТУС МОДАЛЬНОСТІ

У статті висвітлюються кваліфікаційні ознаки модальності як мовного явища, формулюються актуальні питання, пов'язані із дослідженням модальності в українській мові. Автор аналізує специфіку реалізації мовної модальності в тексті, вказує на важливість врахування впливу контексту на формування цієї категорії. Крім того, автор висловлює зауваження щодо метамовного інвентаря, яким послуговуються мовознавці. Презентуються деякі пропозиції щодо подальших наукових напрямків дослідження аналізованої текстової категорії. Зокрема, зазначено, що розгляд модальності в рамках лінгвістики тексту відкриває перед науковцями нові актуальні площини дослідження (аналіз суперсегментних явищ і одиниць та паралінгвістичних засобів, які впливають на формування модальності окремої комунікеми тощо).

The article describes the qualifying signs of modality as the linguistic phenomenon the questions of current interest related to research of modality in the Ukrainian language. The author analyzes the specific of realization of linguistic modality in text, notes the importance of account of contextual influence on forming of this category. In addition the author makes remarks concerning metalinguistic inventory which is used by linguists. Some suggestions concerning subsequent scientific directions of research of analyzed textual category are presented. In particular it is marked that the study of modality within the framework of text linguistics reveals new unexplored aspects of current interest for linguists (analysis of the supersegment phenomena and units and paralinguistic facilities which influence the formatoin of separate item modality etc.).

Поняття *модальність* досі не має чіткої окресленості. Лінгвісти розрізняють логічну й мовну модальності, а в межах останньої – безліч парадигм і підпарадигм (т.з. “суб’єктивна” та “об’єктивна” модальності; реальна та ірреальна модальності тощо). На сьогодні все ще не існує згоди серед мовознавців щодо меж синтаксичної і морфологічної модальностей, кваліфікації специфіки й ієрархії реалізаторів розглядуваної категорії; не існує відповідного спільного метамовного інвентаря для аналізу проблеми. Це призводить до суттєвих розбіжностей у визначенні кількості способів дієслова, до труднощів у спробах чітко окреслити мовний арсенал для побудови ефективної комунікативної стратегії й тактики тощо.

Коректне, чітке й однозначне окреслення актуальних питань мовознавства, пов’язаних із

модальністю, суттєво полегшило б не лише формування відповідних класифікацій, але й підготувало б підґрунтя для створення т.з. “текстової риторики” – сукупності норм, правил, рекомендацій, які допомагають уникнути комунікативної поразки, досягти оптимального результату в процесі спілкування [10, 54].

Предметом розгляду послужили різні концепції модальності, запропоновані представниками вітчизняної й зарубіжної лінгвістики. Об’єктовано інваріантні особливості різних тлумачень поняття модальності для визначення найсуттєвіших ознак явища й уникнення протиріч у його дефініції. Доцільним видається аналіз метамовного інвентаря, яким послуговуються мовознавці. Отже, мета дослідження – дати чітке й обґрунтоване визначення модальності, яке уможливило б коректне окреслення перспектив

подальших наукових шукань. Досягнення мети зумовило виконання відповідних завдань:

- 1) визначення кваліфікаційних ознак явища й формулювання дефініції поняття модальності;
- 2) формулювання актуальних питань, пов'язаних із дослідженням модальності в українській мові;
- 3) презентація пропозицій щодо подальших наукових шукань.

По-перше, для чіткості мовного аналізу модальності слід встановити, який чинник (форма чи значення) є домінувальним для опису явища і на якому рівні доцільно досліджувати модальність.

Як відомо, модальність безпосередньо пов'язана з категорією способу дієслова. Учення про спосіб дієслова слов'янські грамматики прийняли з античних граматик. Н.А. Москаленко зазначає, що в давніх грецьких учених існувало два погляди на способи: філософи розглядали їх як особливі значення, що залежать від цілого речення, граматисти ж вважали необхідною ознакою для дієслівних способів особливі звукові форми. Інакше кажучи, граматисти визначали способи за етимологічною формою, а філософи – за значенням [9, 125-126].

На наш погляд, мотивованим постає залучення до лінгвістичного аналізу реалізаторів модальності обох чинників – і форми, і значення. Проте домінувальним має бути значеннєвий чинник: мета комунікації – це, умовно кажучи, пошук смислу; значення безпосередньо корелює зі смислом, а форма виступає інструментом для передачі значення.

Хоча в першу чергу привертає увагу кореляція різних мовних модальностей зі способовими формами дієслова, варто говорити про модальність на різних мовних рівнях: морфологічному (способи дієслова, модальні слова, вигуки тощо), синтаксичному (інтонація, порядок слів, внутрішньореченнєві зв'язки тощо) та текстовому (модальність як одна з основних категорій тексту, тісно пов'язана із антропоцентричністю, аксіологічністю і т. ін.).

Ігнорування ієрархічності в межах категорії модальності, гетерогенності та різноплановості засобів реалізації категорії часто призводить до хибного розуміння цього явища. На необхідність різнопланового дослідження реалізаторів модальності звернув увагу В.В. Виноградов, наголошуючи, що “за панування морфологічного погляду не враховувалися синтаксичні особливості вживання способів. У цьому сенсі К.С. Аксаков і навіть М.П. Некрасов не помилялися, підкреслюючи різноманіття “интаксичних способів” у російській мові – за нестачі (або навіть, як намагався довести Некрасов, за відсутності) особливих синтетичних форм дієслова для вираження модальної дії”[4, 583].

Аналізуючи граматичні теорії О.О. Шахматова та О.О. Потебні, лінгвіст дійшов висновків, що доцільно було б говорити про модальність як про явище, що включає в себе систему способів дієслова, але не обмежується лише морфологічним рівнем [4, 584-606].

У наукових студіях ХХ століття вже закріпився погляд на модальність як на синтаксичну категорію. Так, М.В. Мірченко визнає модальність синтаксичною категорією, яка “не виявляється поза реченням лише у морфологічних категоріях способу чи часу. Це вищий реченнєвий параметр, інша категорійна структура, що може моделюватися лише в реченні сукупністю формальних засобів і не виявляється у них поза реченням”[8, 186].

На наш погляд, модальність не варто обмежувати рамками речення. Її радше слід розглядати як гіперкатегорію, охоплюючи всі ті рівні мови, на яких з'являється семантика. Такої думки дотримується О.С. Анісімова: модальністю називається “текстова категорія, яка виражає ставлення мовця до повідомлюваного, його оцінку змісту мовлення” [1, 30].

Підтвердженням є той факт, що навіть одна структура, одна форма в різних контекстах може передавати різне значення, реалізувати різні інтенції: *Було б цікаво подивитися ... на малюнки* (Любка Дереш). Можлива інтерпретація репліки як висловлення бажання, прохання, натякуволевияву, гіпотези, парцелята, утвореного від складного речення: *[Аби був час...]* *Було б цікаво подивитися на малюнки*. Лише в контексті дається прихована вказівка, що розглядувана репліка виступає як невдалий комплімент-гіпотеза, що врешті призводить до комунікативної поразки:

– *А ви фотографуєте..?* – *бовкнув, аби не мовчати.*

Дівчина підозріло засміялася. Вона, мабуть, наскрізь мене бачила, от і втішалася, як могла.

– *Я фотографую для розваги. Частіше фотографують мене. А взагалі, я художниця.*

– *О! Така молода, а вже художниця?* – *теж спробував щось підкинути я, теж не без поваги. Ніби й комплімент, але знову попав, мов рукою в Невезуха нині. – Було б цікаво подивитися ... на малюнки – я не мав певності, чи це у світі Справжніх Художників називається саме так, тому для певності повторив: – На картини.*

Гоця притамувала посмішкку.

Точне розпізнання значення можливе лише в контексті. У розглядуваному прикладі з твору Любка Дереша “Намір!” читач видобуває необхідну для декодування інформацію: роздуми автора вказують на інтенції головного героя (сподобатися дівчині-художниці); саме висловлення виявляється включеним у діалог між хлопцем і дівчиною, і хоча аналізоване речення є безособовим, думка, яку намагається передати

адресант, призначена саме для певної особи – адресата. Отже, можлива така інтерпретація: *Запросить мене до себе в гості подивитися малюнки*. О.С. Кондзеля, розглядаючи функціонування імперативів, кваліфікує подібні висловлення як імпліцитні (ситуативні) засоби спонукальності [6, 44-45].

Використання тих самих форм у різних контекстах дає абсолютно різні, інколи навіть протилежні, антонімічні значення. Так, скажімо, іронічна інтонація або ситуативний комізм здатні повністю змінити значення висловлення, виголошеного раніше в некомічній ситуації, в неіронічному діалозі. Наприклад, поза контекстом речення *Міг би сказати правду* сприймається як порада, як констатація можливості, як гіпотеза. Проте контекст актуалізує інше значення – іронічне, таке, що експлікує протиріччя:

– Я стояв на мості і бачив тебе.

– Тоді міст ще не збудували. Міг би сказати правду.

(Галина Пагутяк)

Те, що могло сприйматися як констатація можливості, декодується в аналізованому контексті як констатація відсутності реалізації цієї можливості: *Міг би сказати правду, але ж не сказав, замість цього збрехав*.

Усунення дисонансу між різними науковими концепціями також залежить від уніфікації метамови лінгвістики. Так, ідея дихотомічності “об’єктивного” й “суб’єктивного” у висловленні була сформульована ще Ш. Баллі [2, 43-48]. Згодом, розмірковуючи про дійсний спосіб та його модальні різновиди, В.В. Виноградов зазначив: “У формах дійсного способу ніяк не виражено емоційно-вольове ставлення суб’єкта до дії. Форми дійсного способу “об’єктивні”. Але ця об’єктивність буває оточена різноманітними відтінками суб’єктивного уявлення, яке притаманне часовим перформам... Модальні слова й частки можуть перетворити значення прямого ствердження чи заперечення факту, притаманне дійсному способу, в значення недостовірності, сумнівності, навіть ірреальності дії” [4, 587-589]. Тому можна зробити висновок, що варто говорити не про “об’єктивну” і “суб’єктивну” модальності, а про модальність первинну (лексико-граматичний рівень реалізації: способові форми, перформативи тощо) і вторинну (текстовий рівень реалізації – витворюється на основі тексту як комунікативної одиниці). Недарма В.В. Виноградов подає термін “об’єктивність” у лапках: таке графічне оформлення, безсумнівно, свідчить про скептичне ставлення лінгвіста щодо правомірності застосування слова.

Комунікативна орієнтація категорії модальності зумовлює обов’язкове врахування принципу антропоцентризму: вихідною точкою для опису всіх парадигм і підпарадигм модальностей

має бути чинник комуніканта, суб’єкта спілкування, адже всі тексти образно кажучи пронизані суб’єктивністю – висловлення завжди витворюються на основі певного світобачення, певної оціночності. Саме слово “оцінка” містить у собі вказівку на певну систему цінностей (особисту, субкультурну, етнокультурну тощо).

Отже, модальністю слід вважати текстову категорію з гетерогенними реалізаторами, що передає ставлення мовця до повідомлюваного й має два рівні реалізації: первинний рівень (лексико-граматичний: способові форми, перформативи тощо) та вторинний (текстовий – витворюється на основі тексту як комунікативної одиниці).

По-друге, глобальність категорії модальності вимагає залучення до аналізу різних засобів комунікації, в тому числі паралінгвістичних. А.П. Загнітко зазначає, що залежно від характеру тексту функціональне значення окремих паралінгвістичних засобів може змінюватися, зростати: “В паралінгвістично активних текстах ці засоби беруть участь у організації як плану вираження, так і плану змісту. Як носії певної інформації (семантичної, експресивної) паралінгвістичні засоби набувають у тексті особливого значення, формують поряд із вербальними засобами його змістовий і прагматичний аспекти. Вони привертають увагу адресата і пропонують інтерпретацію з його боку” [5, 159]. Дійсно, невербальні засоби спілкування (шрифти, друкарські знаки, засоби іконічної мови тощо) при сполученні з вербальними знаками можуть надавати останнім нового, специфічного значення.

Як приклад розглянемо креолізований текст (Див. малюнок 1). Зображення у поданій рекламній листівці не просто доповнює вербальну частину, але надає їй особливого звучання, розширює спектр можливих інтерпретацій: логотип Sony Ericsson у цій листівці використовується як компонент речення – присудок. Отже, реципієнт сам здогадується, що зображувальний компонент може символізувати цілий ряд понять (захоплення, хист, компетентність, прагнення тощо). Наприклад, можна домислити такі речення:

Я люблю створювати нові фото.

Я вмю робити фото.

Я захоплююся фото...

Я створюватиму фото.

Я зміг би / змогла б створювати нові фото.

Я б за допомогою рекламного телефону створив / створила фото і т.ін.

Тому автор замість однієї лексеми вживає символ, який співвідноситься одразу з великою кількістю дієслівних модальних форм – малюнок створює простір для фантазії читача-глядача. Безперечною перевагою такого креолізованого тексту в рекламному дискурсі слід вважати не лише широкий діапазон можливих інтер-

претацій, але й уможливлення апеляції до будь-якого реципієнта: так, наприклад, символ-іконка знімає необхідність вживати певну родову форму дієслова – висловлення може стосуватися і адресата-чоловіка, і адресата-жінки. Крім того, відбувається організація візуального сприйняття

тексту. На картинці дисплей мобільного телефону ніби відкриває бачення іншої реальності. Ця візуальна ілюзія передає також цілий спектр ідей – можливість витворення нових світів у своїй уяві, виникнення нового бачення звичних реалій (“справжні історії”) тощо.

Особливо заслуговує уваги дослідників-мовознавців реалізація модальності в креолізованих текстах, витворюваних українськомовними авторами, адже досі цей аспект аналізу не отримав належного відображення в спеціальній літературі.

Осторонь уваги лінгвістів-україністів лишаються кінетичні засоби комунікації, які можуть впливати на формування модальності висловлення.

Також не існує досі ґрунтовного все охоплюючого аналізу просодичної специфіки комунікем, що реалізують різні модальності, хоча існує чимало праць, присвячених інтонаційному оформленню окремих типів волюнтаривних

конструкцій [7, 30-34], просодичні волюнтаривів у певних діалектах чи говірках [3, 61-63].

Отже, щодо подальших напрямків наукового дослідження мовної модальності в україністиці слід зауважити: однаково продуктивними виявляються аналіз і синтез наукового знання. Проте найбільш цілісне й досконале вирішення проблем, пов'язаних із категорією модальності, гарантує лінгвістика тексту як інтегративна галузь мовознавства. Розгляд модальності в рамках лінгвістики тексту відкриває перед науковцями нові актуальні площини дослідження (аналіз суперсегментних явищ і одиниць та паралінгвістичних засобів, які впливають на формування модальності окремої комунікеми тощо).

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолізованих текстів). – М.: Академия, 2003. – 128 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Бузинська В.С. Тональна характеристика фраз спонукальної модальності в покутьсько-буковинському говорі // Мовознавство. – 1986. – № 3. – С. 61-63.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: МП РСФСР, 1947. – 784 с.
5. Загнітко А.П. Лингвистика текста: Теория і практикум. Науково-навчальний посібник. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 289 с.
6. Кондзеля О.С. Функціонування засобів спонукальності у російському мовленні // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 44-49.
7. Корольова Т.М. Інтонація спонування в українському й англійському мовленні // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 30-34.
8. Мірченко М.В. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення // Граматика слова і граматика мови / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та інші. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – С. 175-190.
9. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад. школа, 1959. – 224 с.
10. Радзівська Т.В. Про один із напрямів сучасної лінгвістики тексту // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 53-58.